

ДО МУЗЕЄФІКАЦІЇ ПОСЕЛЕННЯ УСОВЕ ОЗЕРО

Розглядається доцільність музеєфікації пам'ятки Усове озеро — поселення первісних металургів на Луганищині. Ретельність розкопок та унікальний матеріал дозволяють відтворити цей комплекс і зробити з нього скансен.

Ключові слова: пам'ятки давньої культури, металургія, музеєфікація, скансен, Усове озеро, історична цінність.

Рассматривается целесообразность музеификации памятника Усовое озеро — поселения первобытных металлургов на Луганищине. Тщательность археологических раскопок, а также уникальный материал позволяют восстановить данный комплекс и превратить его в скансен.

Ключевые слова: памятники древней культуры, металлургия, музеификация, скансен, Усовое озеро, историческая ценность.

The article is dedicated to the advisability of Usove ozero museumfication — the primal metallurgists' settlement in Lugansk region. The accuracy of the archaeological excavations and the unique material found, allow to renew the assemblage and to turn it into scansen.

Key words: ancient cultural relics, metallurgy, museumfication, scansen, Usove ozero, historic value.

Пам'ятки давньої культури посідають важливе місце в сучасній культурі України, становлять значну частину культурної спадщини нашої країни. За кількістю та різноманітністю історичних епох, культур, народів до яких належать ці пам'ятки, Україна має винятковий стан. Не кожна держава може похвалитися таким розмаїттям та різнобарв'ям культурної спадщини. Проте лише деякі з них музеєфіковані. Цілеспрямована державна політика щодо музеєфікації пам'яток давньої культури тільки формується. Тому першочерговим завданням є виявлення та оцінка пам'яток давньої культури щодо їх музеєфікаційних можливостей.

Від розвитку культури, від її рівня залежать міцність суспільства та його здатність до подальшого розвитку. Чим триваліше існує суспільство, тим більшає прірва між висотами культурних досягнень та рівнем культури пересічних громадян. Культура невід'ємна від культу предків, від шанування могил та пам'ятників минулих епох. Культура пишається своєю давниною, нерозривним зв'язком і з славетним минулим.

Історія музеєфікації археологічних пам'яток на теренах України починалася з античних пам'яток [9] та Києво-руських міст [4, с. 6–10]. Уже на початок 70-х рр. XX ст. існували заповідники з пам'ятками Києво-руського часу. Пізніше почали музеєфікувати

первісні пам'ятки [6], в основному пам'ятки палеоліту. Доба бронзи фактично не представлена серед музеєфікованих пам'яток. Немає і музеєфікованих спеціалізованих пам'яток металургії в Україні.

У 80-ті рр. ХХ ст. здійснено розкопки великого поселення пізньої бронзи з бронзоливарним виробництвом. Нині в Україні це єдине розкопане поселення з такою специфікою. Метою статті є доведення доцільності музеєфікації поселення Усове озеро.

Усове озеро — пам'ятка унікальна для всієї доби бронзи України. Розкопані металургійні комплекси унаочнюють наше уявлення про металургійне виробництво за доби бронзи на території України і можуть стати базовим скансеном гірничо-металургійного комплексу в Луганській області, для всієї України.

Серед доволі ординарних поселень доби пізньої бронзи, які можуть використовуватися лише як матеріал для створення відновлюваних жител у скансенах, окреме місце посідає поселення зрубної культури Усове озеро на Донбасі (Краснолиманський район Донецької області). На поселенні в результаті повних розкопок відкрито численні майстерні з виплавки бронзи та її обробки. Поселення Усове озеро розкопувала експедиція Інституту археології України під керівництвом С. С. Березанської протягом 1975, 1977–1980, 1983 рр. Поселення розташоване на дюнному узвишші на відстані 1,5 км від сучасного русла ріки Сіверський Донець на її лівому березі. Поруч із поселенням — давнє русло С. Донця, яке дістало назву Усового озера. Узвишшя, зайняте поселенням, витягнуте перпендикулярно озеру та має овальну форму. Грунти, на яких воно розташоване, складаються з гумусованих пісків. Крім значної історичної цінності цієї пам'ятки, слід відзначити її близькість до великих промислових центрів (Донбас узагалі відзначається потужною міською інфраструктурою), зокрема до м. Краснолиманськ. Культурний шар поселення коливається в межах від 0,6 — 0,7 м до 1,5 м [2, с. 3–8]. Крім зрубного шару, виявлено енеолітичний шар, окремі матеріали абашівської та багатоваликової культур, шар бондарихинської культури. Зауважимо, що всі ці шари мають окреме місце на пагорбі і майже не накладаються один на другий. Крім лише бондарихинських жител, які перерізають зрубні комплекси.

Вертикальна стратиграфія поселення така: материковий пісок, який перекривається лінзами різноманітних культурних нашарувань. В окремих випадках окремі горизонти, які містили знахідки, відділялися стерильними прошарками.

Зрубні пам'ятки знаходилися у прошарку сірого піску. Загалом поселення розташоване на площі в 3 га. В житті поселення автор розкопок виділяє два умовні етапи. На першому етапі забудова поселення була колоподібною. Житла цього етапу розташовані

перпендикулярно берегу озера. Орієнтація за сторонами світу не мала значення для мешканців поселення. Спочатку був заселений південний, південно-східний та південно-західний схили пагорба. Усі житла утворювали овал з незабудованим центром [2, с. 11]. Певний час центр поселення залишався вільним від забудови. Розкопками в житлі виявлено жертovníк. Також у ньому не було нар. Усе це передбачає культове призначення приміщення. На високому східному мисі узвишся, де розташоване поселення, виявлені залишки культових споруд зольник [2, с. 13].

На другому етапі життя на території поселення значно змінюється. Будівництво зосереджується в північній та північно-західній частинах узвишся. Декілька жител споруджуються на місці покинутих жител. Деякі житла розташовані на одній лінії. Від попередніх жител вони відрізняються більшими розмірами, орієнтацією з півночі на південь, прямокутною формою, меншою глибиною. Є відмінності й у інтер'єрі. Можливо також, що пром'яна на півночі поселення є залишками штучного рова, який захищав поселення. Автор розкопок припускає можливість посилення оборонних споруд палісадом [2, с. 13]. Про наявність такого палісаду свідчать відсутність знахідок на схилі та чітка межа зольника № 2. Як вважає С. С. Березанська, головний в'їзд на поселення мав розташовуватися на похилому південно-західному схилі пагорба. Планування поселення дозволяє повністю музеєфікувати його. Легкі ґрунти, з яких складається поселення, уможливають без зайвих складностей відтворити зовнішній вигляд поселення. Виникає запитання: який етап існування поселення відтворювати? Перший чи, більш розвинений, пізніший? Сам автор розкопок дає реконструкцію пізнього етапу існування Усового озера. Можливо, з ним слід погодитися.

Відзначимо, що ретельні креслення та численні реконструкції як усього поселення в цілому, так і окремих жител є ще одним додатковим аргументом на користь музеєфікації цієї визначної пам'ятки. Ретельне ландшафтно-географічне дослідження Усового озера автором публікації доводить, що і рослинність, і сам краєвид майже не змінилися з часів існування поселення. Усе це є аргументами на користь його першочергового музеєфікування. Сюди б можна було перенести і залишки майстерень на поселенні Капітанове. Взагалі Усове озеро могло б стати центром музеєфікації археологічних пам'яток Донбасу в межах Донецької області, разом із копальнями скласти чудовий наочний комплекс, який би дозволяв глядачам детально уявити весь процес обробки та плавлення металу. Навіть якщо не вдасться музеєфікувати цю пам'ятку, розрізи, через 10 м, зроблені на пам'ятці, допоможуть відтворити її в зручнішому місці (наприклад, біля Картамиських копаєн на Луганщині) [11, с. 99–102].

Дослідження Усового озера й аналогії допомогли виявити основні ознаки домобудівництва цієї території (Донбасу). Цікаво, що основним матеріалом для зведення житла було дерево, про що свідчить і реманент, знайдений на поселенні. Застосування глини було вкрай обмеженим. Стіни зверху присипалися землею. Підрахунки Г. Ф. Коробкової довели, що на зведення такого житла було потрібно 400 годин [8, с. 212–225]. Особливістю будівель було те, що вони мали значну наземну частину. Середня площа жител коливається в межах 60–80 кв. м. Незважаючи на те, що в житлах не виявлено жодних натяків на окремі камери, можна припустити, що виявлені різкі розбіжності в призначенні між окремими ділянками жител є відбиттям окремих камер. В одному житлі мешкала одна родина. Більшість жител прямокутні, лише деякі наближаються до квадрата. Переважно вхід знаходився у торцевій частині житла. До помешкання потрапляли по сходах або пандусах. Збереженість стінок будівель пояснюється наявністю облицювання. Стовпи вкопувалися як по центру, так і попід стінами. Дуже складним для реконструкції моментом залишаються форми дахів будівель. Як пише С. С. Березанська, дахи могли бути плоскими, двоскатними та шатровими [2, с. 34]. Відзначається наявність більшої кількості стовпів, ніж це необхідно для підтримання даху. С. С. Березанська реконструює короткі стропила, які утворюють цілі пояси із складною поверхнею даху [2, с. 34].

У центрі багатьох жител виявлені невеликі округлі глиняні чи земляні підвищення. Призначення їх не завжди визначається однозначно. Якщо вони розташовані поруч із кухонними вогнищами, вони слугували для господарських потреб, в іншому разі радше можна говорити про жертівники чи вівтарі. Для створення повноти інтер'єру в експонування слід уводити, крім господарських ям, ями культові. Господарські вогнища являли собою відкриті майданчики, на яких тривалий час палили багаття та готували їжу. Можливо для цього використовували триноги, як на поселенні в Рубцях [3]. Крім кухонних вогнищ, існували освітлювальні багаття, які відрізняються світлим попелом.

Окремими об'єктами для відтворення мають бути металургійні майстерні чи горни, які у великій кількості знайдені на поселенні. Виявлені дві будівлі, які призначені лише для цього виду виробництва. Імовірно, що їх було більше, проте, вони не збереглися.

Виробнича будівля розташована на північ від житла на відстані 3,5–4,0 м. На глибині 0,4–0,5 м від поверхні простежувалася долівка за вуглистою поверхнею. Будівля витягнута по лінії північний схід–південний захід. Її довжина — 6,8 м, ширина — 4,2 м. Вздовж північно-східної стіни простежено 4 стовпові ями; вздовж південно-західної — 3 ями. В центрі будівлі виявлено п'ять ям, пов'язаних з металургійним виробництвом. Одна з них

мала розміри 2,4x1,2 м, глибина до 1,3 м заповнена шлаками, вугіллям, обпаленим каменем тощо. Друга яма менша. Її розміри 1,2x0,8 м при глибині близько 1 м. Решта ям злилися в одну та заповнені вуглистим піском. За межами будівлі біля північно-східної стіни виявлено залишки плавильної печі, від якої збереглася яма розмірами 2,0x2,6 м у розрізі конічної форми, глибиною 0,8-0,9 м. Стінки ями сильно обпалені. Нижня частина ями заповнена вуглистим піском. У верхній частині перепалені камені, шлаки, шматки руди, крейди, причому останні оброблені певним чином: їм надано кулькоподібної, яйцеподібної кубічної форми. На північ від описаної ями була виявлена ще одна яма довжиною близько 1 м, глибиною 1,2 м, яка також заповнена обпаленим каменем та шматками крейди. Загалом на Усовому озері знайдено 4 виробничі будівлі [2, с. 54–55].

Виявлені особливості печей дозволяють виділити два їх види. Перший має круглу чи овальну яму, діаметром до 1,0 м, глибиною до 0,7 м із горизонтальним чи конічним, коритоподібним дном. Звичайно на подах таких печей простежуються невеликі, глибші, ніж дно чашоподібні заглиблення діаметром 0,10-0,15 м та глибиною 0,1 м. Інколи такі печі об'єднуються по три в одну загальну конструкцію. Імовірно, вони працювали одночасно.

Другий тип печей був іншим. Шари попелу, що їх перекривали, мали великі розміри та характерну форму з'єднаних двох кіл. Їх основу становили дві ями, розташовані одна поруч з іншою. Звичайно, одна з ям була глибшою за іншу. Поруч із плавильними ямами виявлені пристрої на зразок піддувал. Можливо, через такі отвори здійснювалося дуття за допомогою міхів.

На думку С. С. Березанської плавильні печі нагадували відкриті ями. Саме такі печі реконструювали для ранньої доби металу Кавказу [10, с. 106–107], Уралу [12, с. 218], Закарпаття [1, с. 28–29], Казахстану [5, с. 93–94], Подоння [7], Сіверського Дінця [13, с. 32–45]. Як вважає С. С. Березанська, такі відкриті печі були притаманні андронівським, абашівським та зрубним племенам [2, с. 57]. Проте виявлені залишки перепеченої глини, які накривають попіл печей, свідчить про їх закритість. Інакше пояснити їх наявність логічно неможливо. Саме автор пише про те, що це залишки склепінь [2, с. 56]. Тому можна припускати, що в деяких випадках печі вже мали досконалішу конструкцію, ніж просто ями. Саме їх і слід відтворювати.

Виявлені у виробничих комплексах залишки плавильних печей дозволяють їх реконструювати. Верхня частина печей, як свідчать перепалені камені в заповненні ям, була виведена з каменю або з глини і не могла не звужуватися. Без цього неможливо було підвищити температуру в печі до плавлення металу. Діаметр вихідного отвору мав бути втричі або вчетверо меншим

від діаметру печі. Висота її над землею не перевищувала 1—1,5 м. Інакше колишнім металургам було б складно впоратися з тиглями чи плавильними горщиками з розплавленим металом. Отже, піч мала бути біконічною або кулькоподібною зі значною підземною частиною та конічною наземною частиною. Піч, імовірно, не мала даху, хоча б тому, що полум'я, яке виходило з печі вверх на декілька метрів, просто пошкодило б дах. Під час реконструкції плавильної печі слід передбачити показ внутрішньої частини такої печі. Отже, необхідний її розріз. Паливом для печей слугувало якісне вугілля з твердих порід дерева [2, с. 57]. Запас такого палива, а також руди, ливарних форм, лячок, крейди мусить бути поруч із піччю. Під час реконструкції слід мати супроводжувальний текст, де пояснюватимуть технологічні особливості металургії пізньої бронзи зрубних племен.

У приміщеннях, де відбувався процес підготовки руди до плавлення, мають бути наявні молоти важкої дії (в середньому вага такого молоту сягає 2,5 кг), пести, рудотерки, молотки (вага від 0,3кг до 1,0 кг), абразиви чи ковальські праски, відбійники тощо.

Загалом на поселенні Усове озеро досліджено 14 зрубних жител та 3 бондарихинські житла. Необхідним є відтворення всіх зрубних комплексів. Проте доцільність музеєфікації бондарихинського шару потребує спеціального розгляду. З одного боку, введення до майбутнього скансену іноетнічних (незрубних) пам'яток є зайвим. З іншого боку, при обережному ставленні до експозиції і плану всього поселення необхідно піклуватися про повноту інформації певної пам'ятки. На багат шарових пам'ятках це питання виникатиме постійно. І в кожному конкретному разі його необхідно вирішувати окремо. Якщо бондарихинські житла не заважають сприйняттю зрубного комплексу, вони можуть бути відтворені навіть на своєму місці розташування. Якщо перекривають повністю або частково зрубні комплекси, то їх можна зсунути на незабудовану ділянку. Так само можна вчинити й з енеолітовими комплексами, якщо такі будуть виявлені під час додаткових досліджень поселення.

Повернемося до характеристики жител зрубного часу. Два з них мають нині вже реконструкції [2], що значно полегшує їх відтворення та музеєфікацію. Житло № 1 розташоване в південній частині поселення в 4 м від сучасного схилу підвищення. Воно являло собою землянку не зовсім правильної прямокутної форми із закругленими кутами. Глибина котловану не перевищувала 1,2 м. Землянка орієнтована з північного заходу на південний схід. Розміри землянки 12,2x10,3 м. Вздовж північно-східної стіни (за публікацією — південно-східної, але це суперечить численним планам самого житла) на підвищенні споруджені нари

довжиною 8,4 м, шириною 2,2 м та висотою 0,3 м. Знайдені залишки дозволяють стверджувати, що нари були відділені від решти житла дошкою чи тином. Долівкою слугував пісок з домішками вугілля, попелу, дрібних кісток тварин та кераміки. Біля входу в житло виявлено купи попелу, які викидалися з вогнищ у землянці. Концентрація окремих знахідок та виробничих комплексів дозволяє виділити у землянці дві частини: північно-східну та південно-західну — господарську. Величезна кількість ям поділена на два типи: стовпові та господарські. Стовпові ями дозволяють з'ясувати конструкцію даху житла. Крім центральних, його підтримувало ще декілька рядів стовпів. Заглиблена частина житла по периметру була відокремлена від землі стінкою з тину. У житлі виявлено 6 господарських ям, які зосереджені в південно-східній частині землянки. Виявлено також 4 вогнища. Три з них мають звичайну конструкцію, притаманну відкритим вогнищам. Вогнище № 4 мало виробниче призначення і використовувалося для металургійного виробництва. Довжина плями вогнища сягала 5 м, ширина — 1,5-2 м. Попелясте скупчення перекривала велика кількість невеличких вогнищ. Про призначення вогнища свідчать знахідки навколо нього. Це велика кількість деревного вугілля, кальцинованих кісток, різних шлаків, фрагменти ливарних форм, кришок від форм, розтирачі, абразиви тощо. В межах землянки знайдено велику кількість посуду — більше 300 посудин. За складом знахідок житло датується найдавнішим на поселенні часом. Слід відзначити завбачливість автора публікації С. С. Березанської.

Землянка № 2 розташована на відстані 10 м на захід від житла № 1. Вона мала прямокутну форму із закругленими кутами. Глибина землянки — 0,6-0,7 м від давньої поверхні. Розміри: 14,3x8,0 м. Вхід, імовірно, був з північного заходу. У північно-західному куті землянки — нари на підвищенні. Ширина виступу 1,3 м висота — 0,25 м. Долівка аналогічна описаній вище. Чіткої системи в розташуванні стовпів не простежувалося. Більшість із 29 ям від стовпів розташовані вздовж довгої вісі житла, проте не на одній лінії. Деякі ями, можливо, слугували опорами деревного настилу. Деякі оковтурювали нари. Призначення решти ям залишилося нез'ясованим. Стіни землянки були похилими, як свідчить реконструкція, чомусь не описана в тексті, нижня частина похилих стін мала переплетіння з тину та поверх прошарок глини для гідроізоляції. Центральне вогнище діаметром 1,5 м. використовувалося для металургійного виробництва. Потужність попелястого шару сягала 0,25 м. Над попелом простежувався шар слабо обпаленої глини. Тонкі прошарки такої глини траплялися і нижче. Основа вогнища виявилася обпаленою — товщина 3 см. Поруч із вогнищем виявлені глиняні форми, дрібні

шматочки металургійних шлаків, уламок бронзового знаряддя тощо. Друге вогнище мало звичайне господарське призначення. Але за межами землянки на північ від неї виявлено ще одне вогнище із залишками металургійного виробництва. Його розташування в безпосередній близькості від стіни дозволяє припустити, що вхід у землянку був не в західній стіні, як пише С. С. Березанська, а, можливо, у північно-східній — торцевій. Зважаючи на планування інших будівель поселення, таке трактування входу є логічним. Усе житло розділено на дві половини: північно-західну та південно-західну. Всі залишки людської діяльності зосереджені в північно-східній половині. Призначення південно-західної не з'ясовано. Знайдено 3 посудини, які майже повністю збереглися. Можливо, тут було якесь святилище. У житлі № 2 знайдено близько 270 посудин. Решта жител значною мірою повторюють конструкції, описані вище.

Розкопані житла та виробничі комплекси складуть основу натурної експозиції пам'ятки. Але для експонування знахідок з розкопок цього поселення слід передбачити експозиційну частину, яка має міститися окремо.

Розкопок, подібних Усовому озеру, на теренах України не виявлено. Саме в цьому і полягає унікальність цього комплексу. Музеєфікація такої значної пам'ятки як зрубне поселення Усове озеро стане унікальним явищем у культурному житті України. Перспективами подальших досліджень можуть бути створення архітектурного проекту пам'ятки і подальша розбудова її як скансену.

Список літератури

1. Балагурі Е. А. Давні металурги Українських Карпат / Е. А. Балагурі, В. І. Відзіля, С. Пеняк. — Ужгород : Карпати, 1978. — 122 с.
2. Березанская С. С. Усово озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце / Софья Станиславовна Березанская. — К. : Наук. думка, 1990. — 149 с.
3. Березанская С. С. Поселение срубной культуры на р. Оскол / С. С. Березанская // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. — 1959. — Вып. 8. — С. 103–125.
4. Вечерський В. В. Історико-культурні заповідники: плани організації території / В. В. Вечерський // Сіверщина в історії України : зб. наук. пр. — К. — Глухів : Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК, 2011. — Вип. 4. — С. 6–10.
5. Гришин Ю. С. Древняя добыча меди и олова / Юрий Семенович Гришин. — М. : Наука, 1980. — 135 с.
6. Кепін Д. В. Музеєфікація об'єктів археологічної спадщини в Європі: на прикладі пам'яток первісної культури / Дмитро Володимирович Кепін; Центр пам'яткознавства НАН України, Українське т-во охорони пам'яток історії та культури. — К. : Центр пам'яткознавства, 2005. — 175 с.

7. Килейников В. В. Каменные горно-металлургические и металлообрабатывающие орудия Мосоловского поселения / Виктор Викторович Килейников // Эпоха бронзы восточно-европейской лесостепи : межвуз. сб. науч. тр. / Воронеж. гос. ун-т им. Ленинского комсомола; редкол. : А. Д. Пряхин (отв. ред.) [и др.]. — Воронеж, 1984. — С. 108–123.
8. Коробкова Г. Ф. Палеоэкономические разработки в археологии и экспериментально-трасологические исследования / Г. Ф. Коробкова // Первобытная археология — поиски и находки: сб. науч. тр. / АН УССР, Ин-т археологии; редкол. : И. И. Артеменко (отв. ред.) [и др.]. — К., 1980. — С. 212–225.
9. Крыжицкий С. Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья / Сергей Дмитриевич Крыжицкий. — К. : Наук. думка, 1993. — 246 с.
10. Махмудов Ф. А. О древнейшей металлургии Кавказа / Ф. А. Махмудов, Р. М. Мунчаев, И. Г. Нариманов // Советская археология. — 1968. — № 4. — С. 106–107.
11. Отрощенко В. В. Украинско-российская экспедиция по изучению памятников эпохи бронзы Донецкого бассейна / В. В. Отрощенко, А. Д. Пряхин, В. И. Беседин [и др.] // Археология восточно-европейской степи. — Воронеж, 1997. — Вып. 10. — С. 99–102.
12. Сальников К. В. Андроновские поселения Зауралья / К. В. Сальников // Советская археология. — 1954. — № 20. — С. 213–252.
13. Татаринов С. И. Металлургия бронзы у племен срубной культуры Восточной Украины / С. И. Татаринов // Советская археология. — 1983. — № 4. — С. 32–45.

Надійшла до редколегії 13.03.2012 р.